

Ж. Жұмабаева^{1*} , А. Аманбаева¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: janar_tolendi@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДАУЫСТЫ [Е] ДЫБЫСЫНЫҢ ФОНЕТИКА-ФОНОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Аннотация. Мақалада дауысты е фонемасының фонетика-фонологиялық сипаты сөз болады. Себебі қазақ фонетикасында дауысты дыбыстардың фонетика-фонологиялық мазмұны, олардың айырым белгісі зерттеушілердің еңбегінде толық қарастырылғанымен, дауысты е фонемасы қазіргі оқулықтарда, ғылыми зерттеулерде бірде ашық, бірде қысаң, бірде жартылай ашық деп беріліп жүр. Осымен байланысты мақалада ғылыми тұжырымдар негізінде дауысты е фонемасына талдау жасалады. Талдау барысында ғылыми еңбектерде әртүрлі жіктеліп жүрген дауысты е дыбысының артикуляциялық, акустикалық, перцепциялық сипаты беріледі. Сонымен қатар дауысты е дыбысы құранды дыбыс ретінде қарастырылатын зерттеулер де бар. Құранды дыбыс ретінде қарастырылған ғылыми деректерге талдау жасалды. Мақалада дауысты е дыбысына қатысты мәселені қарастыруда А.Байтұрсынұлының, Қ.Кеменгерұлының, Қ.Жұбановтың, І.Кенесбаевтың, С.Мырзабековтың, Ә.Жүнісбекті, Н.Уәлидің зерттеулері басшылыққа алынды. Олардың дауысты е фонемасына берген ғылыми тұжырымдары талданды. Зерттеудің нәтижесі дауысты е фонемасын анықтау барысында және зерттеу жұмысын жүргізуде студенттерге, магистранттар мен докторанттарға тиімді болмақ.

Мақала «Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар <лат.innovation>, үрдістер мен үдерістер» (BR20280984) атты іргелі ғылыми зерттеу жоба аясында жазылды.

Тірек сөздер: фонетика, фонология, дыбыс, дауысты, фонема, артикуляция, акустика, перцепция, әдістер.

Ж. Жұмабаева^{1*}, А. Аманбаева¹

¹Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: janar_tolendi@mail.ru

ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ГЛАСНОГО [Е] В КАЗАХАССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье речь идет о фонетико-фонологическом характере гласной фонемы е. Также гласная фонема е представлена в современных учебниках, научных исследованиях, как открытая, как сжатая, так и полукрытая. В связи с этим в статье проводится анализ гласной фонемы е на основе научных выводов. Потому что гласный звук е классифицируется по-разному. Есть также исследования, в которых гласный звук е рассматривается как дифтонг. В общей казахской фонетике фонетико-фонологическое содержание гласных звуков, их отличительные признаки подробно рассмотрены в трудах исследователей. При рассмотрении вопроса, касающегося гласного звука е, в статье рассматривались исследования А. Байтұрсынова, К. Кеменгерұлы, К. Жұбанова, И. Кенесбаева, С. Мырзабекова, А. Жунусбек, Н.Уали. Были проанализированы их научные выводы о гласной фонеме е. Результаты исследования будут полезны студентам, магистрантам и докторантам для определения фонемы гласной е, которая по-разному описывается в учебниках, научных трудах, для проведения дальнейшей исследовательской работы.

Статья написана в рамках проекта фундаментального научного исследования «Модернизационный потенциал казахского языка: инновации, тенденции и процессы» (BR20280984).

Ключевые слова: фонетика, фонология, звук, гласный, фонема, артикуляция, акустика, перцепция, методы.

J. Zhumabayeva^{1*}, A. Amanbayeva¹

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: janar_tolendi@mail.ru

PHONETIC AND PHONOLOGICAL CONTENT OF THE VOWEL [E] IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The paper deals with the phonetic and phonological character of the vowel phoneme /e/. Also, the vowel phoneme /e/ is presented in modern textbooks, and scientific research, as open, compressed, and semi-open. In this regard, the present study analyzes the vowel phoneme /e/ based on scientific conclusions. Because the vowel sound /e/ is classified differently. There are also studies in which the vowel sound /e/ is treated as a diphthong. In the general Kazakh phonetics, the phonetic and phonological content of vowel sounds, and their distinctive features are considered in detail in the works of researchers. When dealing with the issue concerning the vowel sound /e/, the paper considered the research of A. Baitursynuly, K. Kemengeruly, K. Zhubanov, I. Kenesbayev, S. Myrzabekov, A. Zhunusbek, and N.Uali. Their scientific conclusions about the vowel phoneme /e/ were analyzed. The study's results will be effective for students, undergraduates, and doctoral students to determine the phoneme of the vowel e, which is described differently in textbooks, and scientific papers, for further research.

The paper was written within the framework of the project of fundamental scientific research "Modernization Potential of the Kazakh Language: Innovations, Trends and Processes" (BR20280984).

Keywords: phonetics, phonology, sound, vowel, phoneme, articulation, acoustics, perception.

Кіріспе

Қазіргі қазақ фонетикасында тоғыз дауысты *a, ə, e, o, ø, ʏ, y, ы, i* дыбыстың бар екендігі белгілі. Дауысты дыбыстар өз ішінен айтылым, жасалым, естілім жағынан және фонологиялық тұрғыдан жіктеледі. Айталық, <a> – ашық, езулік, тіларты; жуан, <ə> – ашық, езулік, тілалды; жіңішке, <ы> – қысаң, езулік, тіларты; жуан, <i> – қысаң, езулік, тілалды; жіңішке, <ʏ> – қысаң, еріндік, тіларты; жуан, <y> – қысаң, еріндік, тілалды; жіңішке, <e> – жартылай ашық, езулік тілалды; жіңішке, <o> – ашық, еріндік, тіларты; жуан, <ø> – ашық, еріндік, тілалды; жіңішке дауысты фонема. Аталған дауысты фонемалардың әрқайсының жуан және жіңішке сыңары бар, тек дауысты *e* ғана жіңішке дыбысқа жатады. Осымен байланысты профессор Н.Уәлидің пікірінше, инвариант-фонемалардың нақты қолданыста әрқайсының, *e*-ден басқасының, жуан және жіңішке әуезбен түрленіп отыратын екі варианты бар.

Мақалада дауысты *e* дыбысының сипаты ғылыми деректер негізінде жан-жақты қарастырылады. Себебі қазіргі фонетикаға арналған зерттеулерде, оқулықтарда дауысты *e* дыбысының фонетикалық сипаты әртүрлі беріліп жүр, яғни бірде қысаң, бірде ашық, бірде жартылай ашық деп жіктеледі. Айталық, мектеп оқулықтарында дауысты дыбыстар тілдің қатысына қарай – жуан (*a, o, ʏ, ы*) / жіңішке (*ə, e, ø, y, i*); жақтың қатысына қарай – ашық (*a, ə, e, o, ø*) / қысаң (*ʏ, y, ы, i*); еріннің қатысына қарай – еріндік (*o, ø, ʏ, y*) / езулік (*a, ə, e, ы, i*) болып жіктеледі. Дауысты дыбыстардың тілдің қатысына қарай, жақтың қатысына қарай және еріннің қатысына қарай жіктеліп, айырым белгілеріне қарай нақтылануы ғылыми әрі практикалық тұрғыдан ешқандай дау тудырмайды. Бұл жерде мәселе дауысты *e* дыбысының оқулықтарда ашық, ал ғылыми зерттеулерде фонетика-фонологиялық мазмұны жағынан қысаң не жартылай ашық дыбысқа жатуы болып отыр. Нақты айтқанда дауысты *e* дыбысы зерттеулерде бірде ашық, бірде жартылай ашық, бірде қысаң болып әртүрлі беріліп жүр. Оның белгілі бір себебі бар ма? Зерттеушілер дауысты *e* дыбысын экспериментті тұрғыдан анықтағанымен, оны бірде қысаңға, бірде жартылай ашыққа, бірде ашық дыбысқа жатқызады. Осымен байланысты мақалада дауысты *e* дыбысының фонетика-фонологиялық мазмұны, оның сөз ағымындағы сипаты, сөз басындағы өзгерісі ғылыми және тілдік деректер негізінде қарастырылады.

Қазақ тілінде дауысты дыбыстар буын талғайтын және буын талғамайтын болып екіге бөлінетіні белгілі. Дауысты *a, e, ы, i*-лер буын талғамайтын дыбыстарға жатады. Себебі сөздің барлық буынында жазыла береді: *балалар, қатар, қалам; ереже, егемен, келешек; ықылым (заман), ырым, қырық; ірімшік, ілім.*

Материал және әдістер

Жалпы фонетикаға арналған зерттеулерде сипаттамалы, аудиторлық және акустикалық, артикуляциялық әдістер қолданылады. Мақалада сипаттамалы және талдау әдістері басшылыққа алынды. Дауысты *e* дыбысы туралы зерттеушілердің тұжырымы талданды. Дауысты *e*-ні ашық дыбысқа жатқызатын зерттеулер сипатталды және жартылай ашық пен қысаңға жатқызатын ғылыми деректер сараланды.

Дегенмен дыбыстардың акустикалық мінездемесін, сондай-ақ оның артикуляциялық табиғатын ашу үшін аудиторлық талдау жеткіліксіз, сондықтан фонетикада белгілі бір бағдарламаның көмегімен эксперимент жүргізілуі тиіс. Бұл экспериментті фонетикалық зерттеуге алып келеді. Эксперименттік фонетика – дыбыстарды, сөз ағымындағы дыбыстық өзгерістерді, құбылыстар мен процестерді эксперименттік жолмен жүзеге асырады. Эксперименттік-фонетикалық әдісте фонетиканың артикуляциялық, акустикалық және перцептивті жағы қолданылады. Эксперименттік-фонетикалық зерттеу теорияны, гипотезаны, болжамды және т.б. тексеруде аса қажет, сондықтан онда аспаптық құралдардың кең спектрі қолданылады. Сондай-ақ оған дыбыстық толқынды талдаудың компьютерлік бағдарламалары, дыбыстардың өзгерісін көрсететін техникалық құрылғылар (артикулографтар, палатографтар, рентгенографиялық аппараттар, МРТ-аппараттар және т.б.) жатады. Экспериментті фонетика қазақ тіл білімінде кең қолданылады.

Әдебиетке шолу

Мақалада А. Байтұрсынұлының, Қ. Кемеңгерұлының, Қ. Жұбановтың, І. Кеңесбаевтың зерттеулері негізге алынып, дауысты дыбыстар туралы айтқан пікірлері, соның ішінде е-ге берген сипаттамалары талданды. А. Байтұрсынұлынан кейін қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оның құрамын ғылыми түрде негіздеп, жүйелеп берген және оның негізгі принциптерін ұстанған ғалым Қ. Кемеңгерұлының еңбегінде дауысты дыбыстардың бес түрі, ал дауссыздардың он жеті түрі беріледі. Сөздердің жіңішкелігін білдіру үшін дәйекше қолданған. Ғалымның пікірінше, дауысты е дыбысы жіңішке болып табылады. Жақтың қатысына қарай дыбыстарды ашық/қысаң деп қана топтастырмайды, оны өз ішінен жартылай ашық/жартылай қысаң дей келе **о**, **ө** дыбыстарын жартылай ашыққа, **е** дыбысын жартылай қысаңға жатқызады (Жұбаева, 2002: 63).

Сонымен қатар мақалада Ж. Аралбаев, С. Мырзабеков, Ә. Жүнісбек, Т. Талипов, Н. Уәли, М. Жүсіповтың зерттеулері басшылыққа алынып, осы еңбектерде дауысты **е** дыбысына қатысты айтылған ғылыми деректер өзара салыстырылып берілді. Дауысты **е** дыбысына қатысты тұжырымдар төменде толық талданды.

Нәтижелер және талқылау

Е дауысты дыбысы сөз басында келгенде **й** дыбысымен селбесіп **йе** болып айтылады: *йеңбек, йерке, йегеу, йегемен, йегіз, йекпін, йемле, йежелгі*. Ал бірінші және одан кейінгі буындарда **е** дыбысы толық сақталады: *жебе, теңіз, кемеңгер, семсер, кебеже*. Сөз ішінде немесе сөз аралығында қатар келген екі дауысты дыбыстың бірі **е** дауыстысы болса, **е** дыбысы түсіріліп айтылады: *жөк'ағаш, екп'ағаш, іск'асу, тел'әнұм, теңг'алұу, тел'арна, бейн'өнім*. Бірінші буындағы еріндік **ө** дыбысының әсерінен екінші, үшінші буындағы езулік **е** дыбысы **ө** болып айтылады: *көбелек – көбөлөк, көмей – көмөй, бөрене – бөрөнө, бөлме – бөлмө, көрме – көрмө, дөңгелек – дөңгөлөк, дөңес – дөңөс, жөргек – жөргөк, көрпе – көрпө, мөлшер – мөлшөр*. Сол сияқты алғашқы буындағы еріндік **ү** дыбысының әсерінен келесі буындағы **е** дыбысы еріндікке айналады: *күрек – күрөк, жүрек – жүрөк, күрес – күрөс*.

А. Байтұрсынұлы дауысты **е**-ні толық дыбыстардың қатарына жатқызып, буын ішінде дауыссыздың алдынан да, соңында да келетінін айтады. Сонымен қатар аңғал дыбысқа жатқызып, орын талғамайтынын көрсетеді. Дыбыстарды мүшелердің қатысу түріне қарай өткелділер, өткелсіздер деп жіктейді. Өткелділерге ауыз және мұрын арқылы өтетін дыбыстарды жатқызып, **е** дыбысын ауыз арқылы өтетін дыбыс дейді. Оның себебін ауыз мүшелерінің күшіне онша тиместен еркін өтетінмен түсіндіреді. Айталық, ауыз арқылы өтетіндердің өзін іштей еркіндері, қымқырындысы, именіштелері, қақтықпалары, бөгелістісі деп бөледі, соның ішінде **е** дауыстысын еркіндеріне жатқызады. Осымен байланысты М. Жүсіповтың пікірінше, А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің дауысты дыбыстарын үш түрлі (үш дәрежелі) топқа бөледі. Бірінші дәрежелі дауыстыларға – ашық («ауыз еркін ашылғанда») пайда болатын дауыстыларды жатқызады. Екінші дәрежелі дауыстыларға – жартылай ашық, яғни ауыздың тарыла ашылғандағы пайда болатын дауыстыларды жатқызады. Үшінші дәрежелі дауыстыларға – қысаң дауыстыларды жатқызады, яғни ауыз өте тарылып ашылғанда пайда болатын дауысты дыбыстар. Олай болса А. Байтұрсынұлы **е** дыбысын екінші дәрежелі дауыстыларға жатқыза отырып, оны жартылай ашық деп береді (Жүсіпов, 1998: 36). А. Байтұрсынұлынан кейін Қ. Жұбанов дауысты **е** дыбысына төмендегідей сипат береді. Қ. Жұбановтың айтуынша, дыбыстау түріне қарай дауысты дыбыстар үш тап болады:

- 1) толық дауыстылар: *а/ә, е, о/ө*
- 2) келте дауыстылар: *ы/і, ұ/ү*
- 3) қосынды дауыстылар: *ұу/үу, ый/ій* (Жұбанов, 1966: 171).

Дыбыстау түріне қарай ғалым дауысты **е** дыбысын толық дауыстыға жатқызады. Ғалымның түсіндіруінше, толық дауысты дыбыстардың дауыстылығы толық, жеткілікті болғандықтан, қандай жағдайда да өз сапасын жойып жарымайды, сол күйінде айтылады. Толық дауысты дыбыстар дегеніміз қазіргі ашық дауыстыларға жатса, келте дауыстылар қысаң дыбыстарға жатады. Келте дауыстыларға *ы/і, ұ/ү* дыбыстарын жатқызып, оған мынадай анықтама береді: «келте дауыстылар өте мүкі айтылатын болғандықтан, бірде сапасынан айрылып, жоғалып кетеді де, бірде – әнмен айтқанда – толық дауыстыға айналып кетеді. Бұлар тегінде толық дауыстылардың келтеленген түрі ғана» (Жұбанов, 1966: 171). Сонда қазіргі кезде бірде ашық, жартылай ашық, бірде қысаң болып әртүрлі сипатталып жүрген дауысты **е** дыбысын толық дауыстыға жатқызғанымен, кейде келте

болып келуі де мүмкін. Оны ғалымның мына пікірінен білуге болады: «дауысты дыбыстардың әрқайсысы өз алдына бір дыбыс бола тұрып, барлық дауысты бір-біріне өзге дыбыстардан гөрі жуығырақ болады» (Жұбанов, 1966: 171).

Сонымен қатар жасалу түріне қарай, дауыстылар екі тап болады:

- 1) ерін дауыстылары: *o/ø, ʏ/ʏ*;
- 2) езу дауыстылары: *a/ə, ы/i, e*.

Жасалу түріне қарай *e* дауыстысын езу дыбыстарға жатқызып, езу дыбыстарын айтқанда езу жиылмайтынын, ерін сүйрмейтінін келтіреді. Ғалымның тұжырымын жинақтай келгенде, *e* дауыстысы жіңішке, ашық, езушіл дыбысқа жатады.

I. Кеңесбаев *e* дауыстысын ауыздың орта шамамен ашылуынан пайда болған дыбыс деп, ауыздың ашылу қалпы *a* немесе *ə* тәрізді жайдары болмай, азынаулақ келтелеу келетінін айтады. Ал жіңішкелігі жағынан *ə*-ге таяу, тілдің алға таман созылуы арқылы айтылатынын келтіреді. Еріннің сүйірленіп, дөңгеленбей, тартылуы арқылы айтылатындықтан, *e* дауыстысын езу дыбысқа жатқызады. Сонда ғалымның пікірінше, *e* дыбысы *a* дауыстысына қарағанда келтелеу әрі жіңішке, ал *ə* дауыстысымен салыстырғанда келтелеулігімен ерекшеленеді. Сондай-ақ сөз басында *e* фонемасы *йэ* болып айтылса, сөз ішінде дауыссыздардан кейін *э* болып дыбысталатынын, яғни сөз ортасында дифтонг түрде келе алмайтынын алға тартады.

Дегенмен дауысты дыбыстар жуан/жіңішке, ашық/қысаң, еріндік/езулік деп жіктелгенімен, олардың аралық түрлері болады. Дауыстылардың мейлінше ашық, мейлінше қысаң, мейлінше еріндік, мейлінше езулік түрлері бар. Қазақ тіліндегі дауыстылардың ішіндегі мейлінше ашық айтылатыны – *a* фонемасы, ал бұған қарама-қарсы мейлінше қысаң айтылатыны – *ʏ* фонемасы. Ал қалған дауысты фонемалар осы екі дыбыстың аралығында естіліп, айтылуына қарай бірде ашық дауыстыға, бірде қысаң дауыстыға бейімделіп отырады. Айталық, өз кезінде Л.В. Щерба дыбыстарды жіктегенде мейлінше ашық және мейлінше қысаң дауыстыны, мейлінше тіл арты және мейлінше тіл алды дауыстыны анықтап алып, қалған дауыстыларды осы аралықта сипаттаған болатын. Сондықтан I. Кеңесбаев *e, o, ø* дыбыстарын айқын ашық болмағанымен, қысаң шегінен сәл жырақ тұрғандықтан, оларды ашық деп есептейді. Ал *ы, і, ұ, ү* дыбыстарын айқын қысаң болмағанымен ашық шегінен сәл жырақ тұрғандықтан, оларды қысаң деп есептейді. Жинақтай келгенде, I. Кеңесбаев дауысты *e* дыбысын ашықтан гөрі қысаңға жуық дыбыс ретінде қарастырады. Оны ғалымның мына пікірінен аңғаруға болады. П.М. Мелиоранский *ə* фонемасы *a* мен *ə* аралығынан айтылады деп түсінеді. Олай болғанда *ə* фонемасы *a*-ға қарағанда қысаң болса керек еді. Қазіргі қазақ тілінің фактісіне қарағанда бұл пікірді дәл деуге болмайды. *Ə* мен *e (э)*-нің тіл қатысы жағынан едәуір айырма бар: алғашқы кейінгіден анағұрлым ашық, кейінгі – анағұрлым қысаң. Басқаша айтқанда, *ə* фонемасы ауыздың кең ашылуынан, *e (э)* фонемасы ауыздың тар ашылуынан жасалады (Кеңесбаев, 1987: 45). Дауысты *e* фонемасы ауыздың тар ашылуынан жасалып, қысаң дыбысқа жуық айтылатыны сөз болғанымен, ғалым дауысты дыбыстарды жіктеуде *e*-ні ашық дыбысқа жатқызады. Оны I. Кеңесбаевтың жіктеуінен көруге болады: дауысты *e* дыбысы жасалу орнына қарай – жіңішке, жасалу жолына қарай – ашық, ерін қатысына қарай – езу.

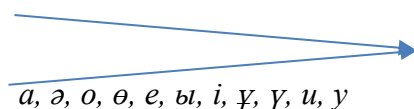
C. Мырзабеков *e, ы, і* фонемалары езулік, қысаңдығы және тілде қолданылу жағынан бір-біріне ұқсайтынын айтады. *Әне – әні, әсте – әсті, бәйге – бәйгі, бәтеңке – бәтіңкі, бәтес – бәтіс, ерегісу – ерегесу, ешкім – ішкім, ештеңе – іштеңе, кәне – кәні, міне – міні, ілгешек – ілгішек* сияқты тілдік деректерді келтіре отырып, жарыса қолданылып жүрген сөздердегі *e* мен *i*-нің ұқсастығын көрсетеді. Тілдің қатысына қарай дауысты *e* фонемасын – жіңішке, жақтың қатысына қарай – жартылай ашық, еріннің қатысына қарай езулікке жатады деп жіктейді.

Ж. Аралбаев спектрография, рентгенография, палатография, кино түсіру және кинографиялық жазба көмегімен қазақ тілінің барлық дауысты фонемасының артикуляциялық-акустикалық сипаттамасын зерттеді, яғни артикуляциялық қатарды, артикуляциялық аймақтарды, тілдің қатысын, жақтың қатысын, еріннің қатысын эксперимент арқылы анықтады. Анықтау барысында дауысты *e* дыбысын тіл алды таңдайдың шеніне жуықтаудан жасалатын ашық-орта, езу фонемаға жатқызады. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың акустикалық, артикуляциялық белгілеріне қарап, ғалым төмендегідей жіктелімді көрсетеді.

A) Тіл алды дауыстылары (*i, e, ə, ø, ʏ*); тіл ортасы дауыстылары (*ы*); тіл арты дауыстылары (*a, o, ʏ*).

Б) Төмен дауыстылары (**а, ә**); орта дауыстылары (**о, ө, ы**) және көтеріңкі дауыстылары (**е, і, ү, Ү**).

Берілген жіктелімде дауысты **е** қысаң дыбыс ретінде анықталған. Оны ғалым былай түсіндіреді: «дауысты **е** дыбысы ауыздың орташа ашылуынан пайда болып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. **А** немесе **ә** дыбысымен салыстырғанда қысаң дыбысқа жатады. Ал **а** мен **ә** дыбыстарын айтқанда жақ кең ашылып, мейлінше төмен (нижний подъем) деңгейді құрайды (Аралбаев, 1970: 37). Оны төмендегідей сызба арқылы көрсетеді:

Осы сызбадан дауысты **е** дыбысының ашық пен қысаң дауыстыларының аралығында тұрғанын көруге болады.

Әрбір дыбыстың акустика, артикуляция, перцепциясын анықтап, оны экспериментті фонетика негізінде нақтылаған Ә.Жүнісбек дауысты дыбыстарды жалаң және құранды деп екіге бөліп қарастырады. Жалаң дауыстыларға **а, ә, ы, і, ұ, ү** дыбыстарды, құранды дауыстыларға **о, ө, е** дыбыстарын жатқызады. Жалпы фонетикаға арналған зерттеулерде дауысты **е, о, ө** дыбыстары жалаң дауыстыларға жатады. Тек сөз басында дифтонгоидтық қасиетке ие болатынын кейбір зерттеушілер айтады. Бірақ бұл дыбыстарды толық құранды дауыстыға жатқызбайды. Ә.Жүнісбек аталған дауысты **е** дыбысын құранды дыбысқа жатқызып, төмендегідей сипаттама береді. **Е** дауысты дыбысы жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалады. Тілдің тік қалпына қарай қысаң дауысты дыбыс болып табылады. **Е** дыбысын айтқанда ерін бейтарап қалады. Еріннің қатысына қарай езу дауысты дыбыс болып табылады. **Е** дыбысын айтқанда тіл ауыз қуысының орта тұсына орналасады. Тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дауысты дыбыс болып табылады. Сонда дауысты **е** дыбысы тілдің тік қалпына қарай – қысаң, ерін қатысына қарай – езу, жасалу орнына қарай – тіл ортасы дыбыс. Жасалым белгілері: қысаң, езу, тіл ортасы дауысты дыбыс (Жүнісбек, 2010: 39). Қысаң дауысты дыбыстар тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалса, ашық дауыстар тілдің төмен түсуі арқылы жасалады.

Берілген сипаттамадан көріп отырғанымыздай, дауысты **е** дыбысы жуан я жіңішке емес, тілдің көлденең қалпына қарай тіл ортасы дыбысы ретінде анықталып отыр. Себебі ғалым дауысты дыбыстарды құрамына қарай – жалаң/құранды, тілдің тік қалпына қарай – ашық/қысаң, тілдің көлденең қалпына қарай – тіл ортасы/тіл арты, ерін қатысына қарай – езулік/еріндік деп жіктейді де, қазақ тілі дауысты дыбыстарының құрамында тіл алды дауыстының жоқ екенін айтады (Жүнісбек, 2010: 40). Ал фонетикаға арналған зерттеулерде дауысты **е** фонемасы тек жіңішке дыбыс ретінде қарастырылады, яғни ауызша сөзде **е**-ден басқа дыбыстардың барлығы бірде жуан, бірде жіңішке болып айтылады.

Т. Талипов те осыған ұқсас анықтама береді: «**Е (Э)** фонемасы – орта сатылы, алдыңғы қатарлы, езулік, жартылай қысаң дауысты дыбыс» (Талипов, 1968: 57).

Мақаладағы дауысты **е** дыбысы ашық па, қысаң ба әлде жартылай ашық па деген мәселе төңірегінде Ә. Жүнісбек төмендегідей тұжырым жасайды: «Құранды **е** дауыстысының фонетикалық жағдайы басқарақ. Ол жалаң, ашық дауысты болып та айтыла алмайды, өйткені ашық **ә** дауыстысы кедергі жасайды, жалаң, қысаң дауысты болып та айтыла алмайды, өйткені қысаң **і** дауыстысы кедергі жасайды. Ол тек тіл арты, ашық **э** дауыстысына қарай ғана икемделеді (орыс тілді қазақтар мен қазақша сөйлеген орыстардың *э*т, *бэ*т деп сөйлейтіні сондықтан). Дәстүрлі фонетикадағы құранды дауыстылардың жасалым анықтамасының кейде ашық деп, кейде жартылай ашық деп құбылып жүргендігі сондықтан. Ғалымның тұжырымы бойынша дауыстылардың жасалымында қатаң жүйе бар, яғни дауысты **а** дыбысы ашық белгісінен айрылса, қысаң **ы** дыбысына айналып кетеді. Сондықтан әр дыбыстың өз белгілері қатаң сақталуы керек. Эксперимент нәтижесінде әрбір дауысты дыбыстың форманттық құрылымының белгілі бір орны болатынын байқауға болатынын, осымен байланысты [**а**] екінші формантқа жақындайтын ең жоғары бірінші формантты иеленіп, энергия концентрациясы осы жиілік диапазонында орын алатынын айтады, [**е**] бірінші форманты төмен және үшінші формантқа жақындайтын ең жоғары екінші форманты бар, сондықтан энергия

концентрациясы салыстырмалы түрде жоғары жиіліктерде орын алатынын атап өтеді. Ғалымның пікірінше, тіл арты [a] дауысты дыбысы мейлінше ашық дыбысқа, ал тіл алды [e] дыбысы мейлінше қысаң дыбысқа жатады, яғни бірінші дауысты резонаторының алдыңғы жағы үлкенірек, артқы жағы кішірек, ал керісінше екінші дауыстының резонаторының алдыңғы жағы кішірек, артқы жағы үлкенірек болады (Жүнісбек: 1970, 49).

1-Кесте. – Қазақ тілінің дауысты дыбыстар жүйесін профессор Н. Уәли өз зерттеуінде сызба арқылы төмендегідей көрсетеді (Уәли: 1993, 40).

	жуан	жіңішке	езулік	еріндік	ашық	қысаң
a	+	-	+	-	+	-
ә	-	+	+	-	+	-
ы	+	-	+	-	-	+
і	-	+	+	-	-	+
o	+	-	-	+	+	-
ө	-	+	-	+	+	-
ү	+	-	-	+	-	+
у	-	+	-	+	-	+
e	-	+	+	-	?	?

Сызбадан көріп отырғанымыздай, дауысты **e** фонемасы не толық ашыққа, не толық қысаңға жатпайды. Осымен байланысты ғалымның пікірінше, басқа дауыстыларды салыстырып қарасаңыз, ең аз дегенде бір-бірінен бір айырым бойынша дараланып тұрады, ал <**e**> туралы мұны айтуға болмайды. Егер бұл дауыстыны ашыққа жатқызаңыз <**ә**>-ден, қысаңға жатқызаңыз <**e**>-ден айырымы болмай қалады (Уәли: 1991, 46).

Жоғарыда келтіріліген ғылыми тұжырымдарды жинақтай келгенде, дауысты **e** дыбысының негізінен жартылай ашық дыбысқа жататынын байқауға болады.

Қорытынды

Қазақ тіліндегі **e** дауыстысы жіңішке дыбысқа жатады. Барлық буында келеді. Дауысты **e** дыбысының мәселе ретінде қарастырылған себебі оның зерттеулерде бірде ашық, бірде жартылай ашық, бірде қысаң болып берілуінде еді. Өртүрлі жіктелуі дауысты **a**, **ә** дыбыстары сияқты жақтың кең ашылып, тілдің төмен түсуі арқылы немесе **ы**, **і** қысаң дыбыстар сияқты жақтың тар ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы емес солардың аралығында жасалатын дыбыс. Зерттеулерден көріп отырғанымыздай А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы дауысты **e** дыбысын ашық пен қысаң аралығындағы дыбыс ретінде қарастырып, жартылай ашық дыбысқа жатқызады. Бұндай ғылыми тұжырымдар кейінгі зерттеулерде де өзектілігін жоғалтапайды. І.Кеңесбаев еңбегінде **e** дыбысы жартылай ашық дыбыс ретінде сипатталып отырады, алайда дыбыстардың жіктеліміне келгенде ашық дыбыстардың қатарында тұр. Ал экспериментті фонетика негізінде дыбыстардың акустикалық, артикуляциялық, перцепциялық беліглерін анықтап берген Ә.Жүнісбек дауысты **e**-ні жақтың қысаң ашылып, тілдің жоғары көтерілуі арқылы жасалатын дыбыс ретінде қарастырып, оны қысаң дыбыс дейді. Сондай-ақ ауыз және көмей жаңғыртқылары өзара қысаң өткел арқылы байланысып, қысаң өткелді дауысты болып табылады деген анықтама береді. Дыбыстарды фонологиялық деңгейде қарастарған профессор Н.Уәлидің зерттеу еңбектерінен дауысты **e**-ні жартылай ашық дыбысқа жатқызатынын көруге болады. Жинақтай келгенде, зерттеулерде **e** дауыстысы негізінен жартылай ашық дыбыс ретінде анықталады.

Әдебиеттер

- Жұбаева О. (2002) Қ.Кемеңгерұлының тілтанымдық мұрасы мен лингвистикалық тұжырымдары. Филол.ғылым.канд. ...дисс. – Алматы, 2002. – 174 б.
- Жүсіпов М. (1998) Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы, 1998. – 215 б.
- Жұбанов Қ. (1999) Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б.
- Кеңесбаев І. (1987) Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы, 1987. – 84 б.
- Аралбаев Ж. (1970) Вокализм казахского языка. – Алма-ата, 1970. – 178 с.
- Жүнісбек Ә. (2010) Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2010. – 210 б.
- Талипов Т. (1968) Гласные звуки уйгурского и казахского языков. Алма-Ата, 1968, – 70 с.
- Жунисбек А. (1970) Гласные казахского языка. – Алматы, 1970. – 120 с.

Уәлиев Н. (1993) Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері. Филол. ғылым. канд. ... дисс: 0493РК00571, 10.02.06. – Алматы, 1993. –162 б.

Уәли Н. (2018) Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 б.

References

Zhubayeva O. (2002) Q.Kemengerulynyn tiltanymdyq murasy men lingvistikalыq tuzhyrymdary. Filol.gylym.kand. ...diss. – Almaty, 2002. – 174 b. [Language and linguistic development of Kemengeruly. Philol.Nauka.Kand. ...diss. – Almaty, 2002. – 174 p.] (in Kazakh).

Zhusipov M. (1998) Ahmet Baitursynov zhane qazirgi qazaq tili fonologiyasy. –Almaty, 1998. –215 b. [Akhmet Baitursynov and phonology of the modern Kazakh language. – Almaty, 1998. –215 p.] (in Kazakh).

Zhubanov Q. (1999) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. –Almaty, 1999. –581 b. [Studying Kazakh language. – Almaty, 1999. –581 p.] (in Kazakh).

Kenesbayev I. (1987) Qazaq til bilimi turaly zertteuler. –Almaty, 1987. –84 b. [Kazakh language. –Almaty, 1987. –84 p.] (in Kazakh).

Aralbayev Zh. (1970) Vokalizm kazahskogo yazyka. –Alma-ata, 1970. –178 s. [Vocalism of the Kazakh language. – Alma-Ata, 1970. – 178 p.] (in Kazakh).

Zhunisbek A. (2010) Qazaq til biliminin maseleleri. – Almaty, 2010. – 210 b. [Problems of Kazakh language. – Almaty, 2010. – 210 p.] (in Kazakh).

Talipov T. (1968) Glasnye zvuki uigurskogo i kazahskogo yazykov. Alma-Ata, 1968, – 70 s. [Glasnye sounds of uygursky and Kazakh languages. – Alma-Ata, 1968, – 70 p.] (in Kazakh).

Zhunisbek A. (1970) Glasnye kazahskogo yazyka. – Almaty, 1970. – 120 s. [Vowels of the Kazakh language – Almaty, 1970. – 120 p.] (in Kazakh).

Ualiev N. (1993) Qazaq grafikasy men orfografiyasynyn fonologiyalyq negizderi. Filol. gylym. kand. ... diss: 0493RK00571, 10.02.06. – Almaty, 1993. –162 b. [Phonological bases of Kazakh graphics and spelling. Philol. Nauka. Kand. ... diss: 0493rk00571, 10.02.06. – Almaty, 1993. – 162 p.] (in Kazakh).

Uali N. (2018) Grafika. Orfografiya. Orfoepiya. – Almaty, 2018. – 250 b. [Graphics. Spelling. Orthoepy. – Almaty, 2018. – 250 p.] (in Kazakh).